

OBECNÉ ZÁSADY EDIČNÍ A POUČENÍ O STARÉM JAZYCE ČESKÉM

Tento výklad sleduje dvojí cíl: jednak chce objasnit ediční zásady, podle nichž Výbor postupuje při úpravě textů, jednak chce usnadnit čtenáři porozumění ukázkám tím, že vykládá jazykové jevy staré češtiny pravidelně se objevující a stále se opakující, které vysvětlovat v jazykových a věcných vysvětlivkách u jednotlivých ukázek by znamenalo nehospodárné opakování.

OBECNÉ ZÁSADY EDIČNÍ

1. První svazek Výboru z české literatury podává obraz našeho literárního vývoje od jeho počátků do konce 14. století. Je to období velmi rozsáhlé, a proto jsou zde značně obtížné problémy ediční, způsobené jak starým jazykem samým a různorodým rukopisným podáním památek, tak snahou, abychom nekladli čtenáři nadbytečně mnoho překážek.

2. Žádné dílo z oné doby není po jazykové stránce dnešnímu čtenáři bez potíží srozumitelné, a to proto, že jazyk prošel v průběhu staletí značnými změnami. I když si čeština zachovala svůj celkový ráz gramatické stavby, přece některé složky této stavby, a to v oblasti skladby, tvarosloví, tvoření slov, a zejména hláskosloví, v různém stupni se měnily a pozvolným změnám podléhají stále. Tím více se měnila slovní zásoba jazyka; ta se postupem doby dotvářela a přetvářela v těsnější souvislosti, než je tomu u gramatické stavby, s vývojem naší společnosti a v souvislosti s náročnějšími požadavky kladenými na jazyk a styl literárních projevů.

3. Při vydávání starých památek se objevují zvláštní ediční potíže tehdy, když se památka nezachovala v původním rukopise, ale – jak tomu zpravidla bývá – jen v pozdějším opise nebo i v několika opisech z různé doby; od doby jejího vzniku do chvíle, kdy byly pořízeny její opisy, které máme k dispozici, uplynula zpravidla značná doba, během níž došlo v jednotlivostech gramatické i hláskové stavby a lexikálního složení češtiny ke změnám. Opisovači někdy již ani dobře nerozuměli některým slovům svých starších předloh a různě si text upravovali a někdy i komolili, anebo se dopouštěli různých chyb jen z nedbalosti. Proto správně vydat text každé památky je značně obtížné; tuto práci umožňuje přísná textová kritika.

V našem Výboru jsou tyto potíže, vyskytující se při každé ediční práci, znásobeny ještě tím, že jde o výbor z památek velmi různorodých, které vznikaly v průběhu půldruhého století a které jsou zachovány v opisech z různých dob.

Mechanické přetištění zachovaných opisů, i kdyby byly vybrány nejlepší – ty nemusí být vždycky nejstarší –, by nutně mělo za následek, že by byl po jazykové stránce Výbor značně pestrý, nejednotný a skreskoval by obraz jazyka i stylu příslušného období. Proto byla při ediční úpravě textu tohoto svazku zvolena zásada, aby vybrané ukázky podávaly také, pokud je to možné, obraz jednotlivých vývojových stupňů jazyka od konce 13. století do konce 14. století, ale aby přitom nestíraly zásadní charakter základního rukopisného dochování každé jednotlivé památky, které je vzato za podklad vydání. Dále je třeba stále mít na mysli to, že ve Výboru se vydávají ukázky památek, nikoli ukázky rukopisných zápisů.

4. Lexikální charakter vybraných ukázek zůstal při provádění této zásady naprosto nedotčen. Je však samozřejmé, že bylo-li v jednotlivých případech nutno opravovat zkomolené čtení rukopisu vzatého za základ, přihlíželo se přitom na podkladě čtení jiných rukopisů i k stáří památky a volilo se takové čtení po stránce lexikální, které tomuto stáří odpovídá; každá taková oprava porušeného textu je však zachycena v edičních poznámkách příslušné ukázky. – Pokud jde o gramatickou stránku ukázek, jak tvaroslovnou, tak zvláště syntaktickou, edice do jazyka nezasahuje, ovšem mimo ty případy, kdy rukopisné podání je zřetelně chybné nebo kdy opisovač provedenou tvaroslovnou změnou staršího znění zřejmě porušil charakteristický rys památky (rým a pod.); v těchto případech byla jednotlivá místa opravována podle zásad textové kritiky a opravy jsou rovněž zachyceny v edičních poznámkách. – Pro jevy hláskoslovné, v nichž je v tomto období nejvíce problémů, nejvíce možností sporného řešení a nejvíce příležitosti zpřesnit obraz jazyka příslušné doby, byla v rámci obecné zásady ediční úpravy textu stanovena tato zásada: po hláskoslovné stránce se nezasahuje do textu ukázek tehdy, jestliže je v konkrétním jevu dochovaný rukopis ukázky ustálen; jestliže kolísá, staví se naše vydání na stanovisko stáří památky samé, nikoli jejího dochovaného rukopisu; ponechává se kolísání v těch případech, kdy kolísání bylo znakem jazyka doby vzniku památky, odstraňuje se kolísání, které není charakteristické pro to období vývoje jazyka, kdy památka vznikla.

5. Ukázky jsou otištěny v přepise (transkripci); to znamená, že staročeská grafika (spřežkový pravopis) je podle obecně uznávaných pravidel přepisu nahrazen systémem diakritickým (užívajícím háčků a čárek), v češtině již dříve obvyklým.

POUČENÍ O HLÁSKÁCH STARÉ ČEŠTINY A O ZPŮSOBU, JAK JSOU PŘEPISOVÁNY

Jde tu o ty hlavní změny hláskové, které se daly nebo udály v době, kdy vznikaly literární památky v tomto svazku obsažené; bylo jich právě v tomto období mnoho. Upozorňujeme hlavně na to, jak je řešeno kolísání těchto změn projevujících se v rukopisech.

Samohlásky

1. Přehláska *a* v *ě* a *á* v *ie* (dlouhé *ě*), provedená ve 12. století, je v rukopisech památek, z nichž jsou zde podány ukázky, vesměs provedena. Ojedinelé případy nepřehlasovaného *a* nebo *á*, ať už jde o neprovedenou ještě přehlásku nebo o zrušenou přehlásku působením různých vlivů (nářeční zvláštnosti, analogie a pod.), jsou zásadně ponechávány.

2. Přehláska *u* v *i* a *ú* v *í*, provedená ve 14. století, je v rukopisech, z nichž se při vydání památek vycházelo, provedena nejednotně a nedůsledně. Kolísání je způsobeno tím, že jde o poměrně pozdní opisy památek vzniklých před touto přehláskou. U nejstarších textů, kde i rukopisné dochování ukazuje, že v památce samé tato přehláska nebyla nebo se objevovala jen výjimečně, bylo obnovováno staré *u* a *ú* na místech, kde je etymologicky náležité. Týká se to ukázek z prvních dvou období (mimo Spor duše s tělem, dochovaný ve velmi pozdním zápise a z velké části i textově rekonstruovaný). V ostatních ukázkách z pozdější doby (od čtyřicátých let 14. století) je zachováno kolísání mezi *u*, *ú* a *i*, *í* podle rukopisů (opravy jsou provedeny jen tam, kde toho žádá rým). Nepřehlasované *u*, *ú* je označeno *'u*, *'ú*, t. j. označuje se měkkost předchozí souhlásky, ale po souhláskách *č*, *ž*, *š*, *ř*, *j* a *c*, které byly v staré češtině jen měkké, pouze literou *u*, *ú*. Písmeny *u*, *ú* a *'u*, *'ú* je přepisováno i rukopisné psaní *iu* nebo *yu*.

3. Dlouhé *ú* je uprostřed a na konci slov i v těch případech, kde má nová čeština *ou* (staročeská *lúka*, *vedú* proti novočeskému *louka*, *vedou*). Změna *ú* v *ou* spadá převážně až do 15. století.

4. V míře ještě daleko větší, než je tomu u přehlásky *u* v *i*, jsou rukopisy památek ze 14. století nejednotné a rozkolísané v označování dvojhlásky *ě* (v označování t. zv. jotace) v těch případech, kde se postupem doby *ě* měnilo v *e* (t. j. kde jotace klesala), protože tato změna v krátkých slabikách pronikala poněkud a postupně. Proto byla pro krátké slabiky sestavena stupnice, která je také přibližným obrazem postupného vývoje. Není uváděno *ě* (ani *ie*) po *l*, protože se v tomto případě změnilo *ě* v *e* (*ie* v *é*) už bezpečně v době předhistorické. Po všech ostatních souhláskách je *ě* ponecháváno anebo obnovováno jen v památkách nejstarších v nichž je také zachováno a obnovováno nepřehlasované *u* a *ú* (v prvních dvou obdobích). Dále v ukázkách zhruba z poloviny 14. století se pak zachovává a obnovuje *ě* po sykavkách a po *ř*. Konečně v ukázkách památek ze samého konce 14. století se *ě* nezaznamenává vůbec. Vždy ovšem je podmínkou, že příslušný rukopis tuto tendenci podporuje; proto je *ě* zachováno v ukázkách z Hradeckého rukopisu, z Passionálu a ze Životů svatých Otců.

Podle rozlišování *ě* a *e* v krátkých slabikách se píše spojení *ň* s *e*, v novém českém pravopise psané *ně* (ač tu jde vlastně o spojení *ňe*). Jen v těch textech, kde je v krátkých slabikách zachováno *ě* všude nebo všude mimo *j*, je rozlišováno výslovnosti nepochybně odpovídající psaní s původním *e* (na př. o *ňem*, s *koňem*

a pod.) od *ně* s původním *ě* (na př. *na ně* 4. p. množ. č., *koně* 4. p. množ. č., 2. a 4. p. jedn. č., a pod.). Jinak se užívá obvykle dnešního způsobu psaní *ně* a píše se *o něm* a pod. stejně jako *na ně* a pod.

Dlouhé *ie* (*viera, miesto, umiem*) se měnilo v *é* (ztrácelo jotaci) jen po *l* v době předhistorické, jinde se teprve v 15. století úžilo v *i* (*víra, místo, umím*), stejně jako se užila některá původní *é* (*řeci* > *řici* a pod. v jazyce spisovném, později také *mléko* > *mlíko, stéblo* > *stýblo* a pod. v jazyce obecném). Rukopisy památek ze 14. století mají v největší míře ještě *ie*, to je také při vydávání ponecháváno; bez poznámky je uváděno *ie* ojedinele psané pouhou literou *e*; je však ponecháváno podle rukopisů psaní *i*, protože u něho nelze rozhodnouti, zda jde o staré doklady pro úžení či o vliv výslovnosti pozdějších opisovačů.

Jak se zachovává *ě* a *ie* v jednotlivé památce, je vždy označeno v ediční poznámce.

Místo původního *é* v některých slovech jako *řeci, dřeve, posélati* a pod. píší se také varianty *řieci, dřieve, posielati* a pod. a rukopisy zde značně kolísají. Lze těžko rozhodnouti, zda se zde vyslovovalo již *i* či skutečně *ie*. Při ediční úpravě stavíme se na stanovisko starobylosti památky a přihlížíme přitom k charakteru rukopisu. U nejstarších památek zachováváme a obnovujeme původní náležité *é* (*dřeve, řeci, posélati*), má-li rukopis *é* v naprosté většině; ponecháváme kolísání, kolísá-li rukopis zřetelně; jednotně píšeme *ie* v textech z konce 14. století, když rukopis má v těchto případech *é* jen ojedinele.

U 3. os. jedn. č. *vecě* n. *vece* (s pokleslou jotací po *c*), které se jedinec užívá u slovesa *vecěti*, nerekonstruujeme etymologicky náležitou podobu *věcě*, protože *vecě* je stará podoba vzniklá před poklesem jotace (v rukopisech, s nimiž jsme pracovali, se podoba *věcě* ani nevyskytuje).

Vedle *zjěvenie*, po př. s pokleslou jotací *zjevenie* (rkp. *zgyewenye, zgewenye*) necháváme psaní *zěvenie* (rkp. *zyewenye*), protože jde o starou variantu, jistě ne pouze grafickou.

5. Ve 14. století podleho změně dlouhé *ó* v dvojhlásku *uo*. Zatím co na počátku 14. století ještě v jazyce dlouhé *ó* (*bóh*) převládalo a jen zcela ojedinele se měnilo v dvojhlásku *uo* (*buoh*), v druhé polovině 14. století je *uo* častější. V některých případech se objevuje *uo* také místo *o* krátkého (*buoha, buoží*). V nejstarších památkách (z prvních dvou období) necháváme *ó* a bez poznámky otiskujeme tam, kde jen pozdní rukopis píše *uo*, v ostatních necháváme kolísání mezi *ó* a *uo* i mezi *o* a *uo* (*uo* se zjednodušilo v dlouhé *ú*, psané *ũ* mnohem později).

6. Objevují-li se ojedinele v rukopisech počátky přehlásky téžeslabičného *aj* v *ej* a je-li již psáno *vejce, nej-* a pod. místo ještě očekávaného *vajce, naj-* (tato přehláaska spadá převážně až do 16. století), necháváme kolísání podle rukopisu.

7. Předložka *v* se před retnou souhláskou (*b, p, m, v*) následujícího slova často, ne však zcela pravidelně, měnila v *u* (*u městě, u Pražě*). Tato změna je zachycena v našich ukázkách jen v těch případech, kde ji jasně dosvědčuje nesporná

grafika rukopisu, který byl vzat za základ; nezavádí se, není-li provedena nebo je-li grafika rukopisu sporná.

8. Slabikotvorné *r* a *l* (*srp*, *vlk*) bývá v některých starých rukopisech provázeno průvodní samohláskou *i* nebo *u*, která stojí před ním nebo za ním (typ *vilk*, *vlik*, *Vultava*, *Vlutava*, *sirp*, *srip*; na př. *mylczyety* Mast. v. 41, t. j. *mlčeti* m. *mlčeti*, *byrzo* Pil. v. 87, t. j. *birzo* m. *brzo* a pod.). V předpisu nejsou tu průvodní samohlásky v těchto případech zaznamenány; pokud se v rukopisech objevují, je na ně obecně upozorněno v úvodu k ediční poznámce.

9. V rozlišování krátkých a dlouhých samohlásek se stará čeština lišila od češtiny soudobé, ale rukopisy délku zpravidla ještě neoznačují. Mechanicky přenášet dnešní spisovnou výslovnost do starého jazyka není vhodné. Proto se opíráme o dnešní znalosti staročeské kvantity, ač jsou dosud stále neúplné, a označujeme ji jednotně pro celý svazek bez zřetele k možným vývojovým stupňům, ale se zřetelem k nesporným rozdílům staré češtiny od dnešní češtiny spisovné (na př. *milo*, *tíše*, *milostivě* a pod.).

Po neslabičné předložce se někdy dlužila počáteční samohláska následujícího slova (*k ápoštolóm*, *v óhni* nebo *v uohni* a pod.). Délku v těchto případech označujeme jen tehdy, je-li v rukopise památka vyznačena (zdvojením znaku samohlásky, diakritickým znaménkem a pod.). Samozřejmě ponecháváme v těchto případech dvojhlasiku *uo* tam, kde je skutečně v rukopise.

Souhlásky

10. Do písemného označování souhlásek zasáhla nejvíce asimilace (spodobování) souhlásek ve skupinách párových znělých a neznělých souhlásek. Ve výslovnosti je taková skupina celá znělá nebo celá neznělá zpravidla podle poslední souhlásky ve skupině (*hladký* vysl. *hlatký*, *leckdo* vysl. *ledzgdó*, *pod kamenem* vysl. *potkamenem* a pod.). Asimilovaná výslovnost pronikla v některých rukopisech i do psaní takových skupin.

Kde je takové psaní dnes neobvyklé a kde by zachování grafického způsobu písařova ztížilo čtení textu, píšeme způsobem dnes obvyklým, na př. *kdež* (psáno *gdes* Soslání sv. Ducha v. 9); kde však neasimilované psaní bylo v starých památkách pravidelné nebo většinové (na př. *čbán*, v nové češtině *džbán*), necháváme starý způsob psaní; takových případů je ovšem velmi málo.

Největší potíže působí vždy kolísavé psaní *s* a *z* na začátku slov, nejednotné a neustálené vlivem spodoby pronikající do písma. Snažíme se zde nerušit tradiční způsob psaní při vydávání staročeských textů a obvyklý v staročeských slovnících. Tím přihlížíme především k původu, ale přitom máme zřetel i na pozdější vývoj grafiky. V sporných případech se snažíme zachovat jednotný způsob psaní v celém svazku. Tyto úpravy nejsou ovšem podrobně zaznamenávány v edičních poznámkách (upravujeme na př. kolísající psaní *sbožie* a *zbožie* na etymologicky

správné *sbožie*), a to tím spíše, že ve většině rukopisů se hlásky *s* a *z* z velké části píší stejnými znaky (na př. *wlaft* a *wlazt*). V legendě o Pilátovi na př. *z* je psáno vždy *z* (*hroznú*, v. 79 – *hroznú*), *s* je psáno většinou *zz* (na př. *iezzt*, v. 7 – *jest*, *zzie*, v. 7 – *sě*), ale někdy *z* (*iezt*, v. 7 – *jest*); nelze pak rozhodnout, jakou hlásku označuje písmeno *z* ve slově *strawy* (v. 80); a pod. i jinde.

U předložky a předpony *ot* (časem změněné v *od* vlivem výslovnosti před znělou souhláskou, a to stejně u předložek i předpon) vycházíme ze stavu rukopisného. Důsledně zachováváme rukopisné *od* před samohláskami, i když jinak má rukopis většinou *ot*. U nejstarších památek bez poznámky píšeme *ot* jen v těch případech, kdy se v rukopisech objevuje psaní *od* jen ojedinele. Jestliže tu rukopis ve větší míře kolísá, necháváme kolísání. Kolísání necháváme také u památek pozdějších.

Předpona *vz-* se zjednodušila, zejména před souhláskou v pouhé *z*, a tím tato předpona splynula s předponou *z-* anebo i *s-* vyslovovanou spodobou jako *z*. V mnoha případech nelze však bezpečně rozhodnout, zda *z-* je původní nebo *vz-* z *vz-*. Proto v textech otiskujeme *vz-* jen tam, kde je zcela jasné, když v témž rukopise je totéž slovo většinou psáno s předponou *vz-*. Jinak ponecháváme kolísání rukopisu.

11. Zjednodušené souhláskové skupiny jsou doplňovány bez poznámky, pokud jde o běžné typy zjednodušování, vadící porozumění textu, kde výslovnost v dalším vývoji neměla vliv na pravopis (na př. *mořský* a *mořký*, *otpuskčov* a *otpuskčov* a pod.); objevují-li se v příslušném rukopise nápadnější případy zjednodušování souhláskových skupin, je na to obecně upozorněno v ediční poznámce. V případech, kdy vývoj grafického obrazu slova šel ve shodě s výslovností toho slova, t. j. kde proniklo zjednodušení souhláskových skupin i do písma (*čstný* a *ctný*, *čso* a *co*), nedoplňujeme zpravidla vynechanou hlásku a necháváme kolísání jako typický jev přechodu.

12. Souhlásková skupina *šč* se průběhem 14. století změnila v *št* (*lučišče*, *puščen* > *lučiště*, *puštěn*, vl. *lučište*, *pušten*). Protože na počátku 14. století převažovalo *šč*, je zachováno a bez poznámky obnoveno v ukázkách z nejstarších památek, v kterých se důsledně píše *šč* v krátkých slabikách a nepřehlasované *u*, *ú*. Jinak je necháváno kolísání podle rukopisu (*puščen* i *puštěn*).

13. V staré češtině se objevují souhlásky *v* a někdy i *h* před samohláskou na počátku slova (hlásky hiátové a prothetické) ve větší míře, než je obvyklé v dnešní spisovné češtině (*voral* vedle *oral*, *hi* a pod.). Toto psaní rukopisů je zachováno. Ponecháváme také rukopisné psaní *ofmistr* místo *hofmistr*.

14. Ve značné míře se objevuje v rukopisech odsouvání *j* v případech shodných s dnešní spisovnou češtinou, jako *jmám* (vedle toho je i *mám*), i neshodných, jako *jsem* (vedle toho i *sem* s odsutým *j*); zde ponecháváme psaní rukopisu. Na př. *sú* (*zzu* Soslání sv. Ducha v. 8), *jsú* (*tytoy zzu* t. v. 11), *majě* (*magie* Jid. v. 132), *jměla* (*gmíela* t. v. 244).

15. Nářeční zvláštnosti zápisů jednotlivých památek jsou zachovávány, jsou-li

důsledné v rukopise, který byl vzat za základ. Za výrazný nářeční jev se na př. považuje záměna *c* za *t*. V Leg. o sv. Kateřině *sluzyczi* (v. 180), t. j. *slůžici* m. *slůžiti*, v Radě otce synovi *czeleſtnye* (v. 54), t. j. *celestně* m. *tělestně*, *bohaczye* (v. 31), t. j. *bohacě* m. *bohatě* (k tomu rým: *na tě*). Jen ojedinělé hláskové jevy nářeční jsou odstraňovány a nahrazovány příslušnými tvary tehdejší spisovné češtiny. V poznámkách je však na to upozorněno a je vždy uvedeno, co se v dané památce za dialektismy považuje.

POUČENÍ O TVAROSLOVÍ STARÉ ČEŠTINY

Při porozumění tvarům staré češtiny působí dnešnímu čtenáři potíž dvě věci. Především to je jiná podoba tvarů způsobená tím, že je v nich zachován starší hláskový stav. Na př. staročeské tvary *vedú, tebu, hlavú* liší se od dnešních tvarů *vedou, tebou, hlavou* jen tím, že v nich není provedena změna *ú* v *ou*. Tvar *v češě* je správný 6. p. jedn. č. s náležitou přehláskou *a* v *ě*, v němž se pak koncové *ě* změnilo v *e* (klesáním jotace) a v kmeni byla dodatečně zrušena přehláska vyrovnáním s jinými tvary, kde pro ni nebyly podmínky (*času, časem, časy*). Tvar *paňú* (7. p. jedn. č.) se změnil v *paní* provedením přehlásky *ú* v *í*.

Základní znalost vývoje hláskové soustavy češtiny (k jejímu poznání mají přispět i předchozí výklady) odstraňuje však největší část těchto potíží.

Další potíže, hlubší, působí však to, že některé tvary zanikly nebo byly nahrazeny jinými, a tak se pozdější době staly nesrozumitelnými. Zákonitost těchto změn je daleko složitější než zákonitost hláskoslovného vývoje. Protože od všech čtenářů našeho literárního dědictví nelze vždy požadovat podrobné znalosti historické mluvnice, upozorňujeme na hlavní obecné znaky staročeského tvarosloví. Jde o takové případy, které se v ukázkách často opakují; na ojedinělé jevy se upozorňuje na příslušném místě ve vysvětlivkách jazykových.

1. V skloňování i časování měla stará čeština vedle jednotného a množného čísla také zvláštní tvary čísla dvojného (duálu). U jmen se jich užívalo, jestliže jména označovala předměty vyskytující se v páru, jako na př. tělesné údy a orgány (*koleně, nožě, rameni, oči, uši* a pod.), anebo jestliže se mluvilo o dvojicích (*synoma zemi rozdělí*, t. j. svým dvěma synům); v druhém případě bývá nejčastěji jméno s číslovkou *dva* nebo *oba*.

Dvojně číslo mělo v skloňování pro všechny pády tři základní tvary:

muž. 1. a 4. p. *dva dobrá chlapy, oráčě, syny, hosti, lokty*;

2. a 6. p. *dvú dobrú chlapú, oráčú a oráčí* (přehlas.), *synú, hostú a hostí* (přehlas.), *loktú*;

3. a 7. p. *dvěma dobrýma chlapoma, oráčoma, synoma, hostma, loktoma*;

žen. 1. a 4. p. *dvě dobřiej n. dobře n. dobrěj rybě, duši, paní, kosti, mateři*;

2. a 6. p. *dvú dobrú rybú, dušú a duší* (přehlas.), *paňú a paní* (přehlas.), *kostú a kostí* (přehlas.), *mateřú a mateři* (přehlas.);

3. a 7. p. *dvěma dobrýma rybama, dušěma, paniema, kostma, mateřma*;

- stř. 1. a 4. p. *dvě dobřiej n. dobře n. dobrěj městě, moři, znamení, rameni, kuřětě;*
 2. a 6. p. *dvů dobrů městú, mořú n. moří (přehlas.), znameňú a znamení*
 (přehlas.), *ramenú, kuřatú;*
 3. a 6. p. *dvěma dobrýma městoma, mořema, znameníma, ramenoma, kuřatma.*

Dvojně číslo bylo už ve 14. století ojediněle nahrazováno množným, od konce 15. století nastal jeho značný úpadek, takže zůstaly v jazyce jen ojedinělé zbytky (*ruce, rukou, oči, uši, oba, dva, obou...*).

V časování měla stará čeština v dvojném čísle koncovky v 1. os. *-vě n. -va*, v 2. a 3. os. stejnou koncovku *-ta*. Dvojně číslo mělo v přítomném času tyto tvary:

1. os. <i>vedevě n. vedeva,</i>	<i>prošívě n. prošíva,</i>	<i>kupujevě n. kupujeva,</i>
2. os. <i>vedeta,</i>	<i>prošíta,</i>	<i>kupujeta,</i>
3. os. <i>vedeta,</i>	<i>prošíta,</i>	<i>kupujeta.</i>

Podobně v aoristu:

1. os. <i>vedově n. vedova,</i>	<i>vedechově n. vedechova,</i>
2. os. <i>vedesta,</i>	
3. os. <i>vedesta</i>	

a v imperfektu:

1. os. <i>vediechově n. vediechova,</i>
2. os. <i>vediešta,</i>
3. os. <i>vediešta.</i>

V rozkazovacím způsobu mělo dvojně číslo tvary:

1. os. <i>prošvě n. prošva,</i>	<i>vedvě n. vedva,</i>	<i>kupujvě n. kupujva,</i>
2. os. <i>prošta,</i>	<i>vedta,</i>	<i>kupujta.</i>

Tak jako zanikaly tvary dvojného čísla u skloňovaných jmen, tak také zanikaly u sloves.

Skloňování

2. V skloňování je třeba upozornit na to, že stará čeština měla daleko více typů (vzorů) než má čeština dnešní. Jednotlivé typy sklonění však nemusily být vázány na gramatický rod jmen. Stejně jako slovo *žena* se skloňovalo slovo *vládyka* (3. p. jedn. č. *vládyčě* jako *ženě*, později *vládykovi* podle *chlapovi*). Daleko rozvínutější než dnes bylo skloňování souhláskových kmenů (*kámen, kamene, kameni; rámě, ramene, rameni; nebe* množ. č. *nebesa, nebes, nebesóm; kuřě, kuřěte, kuřěti; loket, lokte, lokti; máti, mateře, mateři; dci, dceře, dceři*). Už v staré češtině však docházelo k většímu a většímu rozpadu těchto typů skloňování a převážná část slov přecházela k skloňování kmenů samohláskových. Proto se čtenář setkává vedle sebe s tvary *kameni* i *kamenu* (v 3. p. jedn. č.), *máti* i *máteř* (v 1. p. jedn. č.), pak se skloňuje podle *dlaň, lokte* i *loktu* (2. p. jedn. č.) atd.

3. Podstatná jména mužského rodu v nejstarší době vývoje spisovného jazyka nerozlišovala životnost a neživotnost. V 4. p. jedn. č. měla všechna mužská podstatná jména stejný tvar, a to shodný s 1. pádem (*vidím chlap, muž*, stejně jako *vidím hrad*). Už v staré češtině se však záhy začalo užívat u životných jmen místo tvaru shodného s 1. pádem tvaru 2. pádu (*vidím chlapa, mužě*, pozd. *muže*) a tím se životná jména odlišila od neživotných. Jiný postup nastal v 1. p. množ. č. Tu původní tvary na *-i* (*chlapi, hradi, česi* – s přehláskou *a* v *ě* v kmeni) byly rozštěpeny: u životných jmen zůstaly tvary původní (*chlapi*), u neživotných byl do 1. pádu převzat tvar 4. pádu (*hrady, časy* – tu před *-y* v druhé slabice nemohlo dojít k přehlásce).

4. Z tvarů přídavných jmen je dnešnímu čtenáři staročeských památek méně srozumitelný komparativ (2. stupeň). Staročeský komparativ měl pro mužský rod jednak příponu *-ěji* (*bohatěji, múdrěji, raději*), jednak *-í*; toto *-í* měkčilo předchozí souhlásku: *chuzí* (k *chudý*), *lepí* (k *lepy*) a před ním se odepínaly některé přípony pozitivu: *těží* (k *těžký*), *dalí* (k *daleký*), *bliží* (k *blízky*) a pod. Tvary žen. rodu měly příponu *-ši*. Střední rod měl tvary *bohatěše, chuzše* nebo *bohatějie, chúze*. Množ. č. příponu *-še*. Ty se připínaly na místo *-í* muž. rodu: *bohatějši, bohatěše, chuzši, chuzše, lepši, lepše, dalši, dalše, bližši (bližši) bližše (bližše)* a pod. Časem tu však nabyly převahy tvary podle skloňování přídavných jmen složených, známé z nové češtiny: *bohatější, další*, po př. s kmenem připodobněným pozitivu (1. stupni) *chudší* m. *chuzši*.

Časování

V časování došlo v staré češtině k pronikavějším změnám než v skloňování.

5. Na prvním místě je třeba upozornit na starý tvar pro 1. os. jedn. č. přít. času některých sloves. Všechna slovesa mimo *jsem, viem, jsem, mám, dám* (mimo bezpříznaková) měla původně příponu *-u*: *vedu, nesu, hřebu, peku, pnu, tru, kryju; minu, tisknu; uměju, trp'u; prošu; dělaju, sázěju, tešu, beru, kuju, laju; kupuju* (koncové *-u* po měkké souhlásce měnilo se přehláskou v *-i*: *kryji, uměji, trpi, proši* atd.). V průběhu 14. století pronikala od bezpříznakových sloves do 1. osoby přípona *-m*, a to v těchto typech: k tvarům *znáš, zná, děláš, dělá* dotvořilo se *znám, dělám*, k *umieš, umie* (staženo z *uměješ, uměje*) vytvořilo se *umiem* (pak úžením *umím*), k *sázieš, sázie* (staženo ze *sázěješ, sázěje*) vytvořilo se *sázziem*, k *prostíš, prosí* vytvořilo se *proším*. Po jistou dobu v 14. století v době přehlásky *u* v *i* objevují se trojí tvary vedle sebe (*uměju* n. přehlasované *uměji* n. *umiem* a pod.), ale novotvary (*umiem* a pod.) zvolna nabývají ke konci 14. století vrchu.

6. Pro 1. os. množ. č. měla stará čeština tři koncovky: *-m, -me* (obou se užívá dosud) a *-my*: *vedem, vedeme* a *vedemy*.

7. Rozkazovací způsob měl v staré češtině v 2. os. jedn. č. příponu *-i* všude mimo po *-j*. Bylo tedy *nesi, vedi, prosí, trpi*, ale *dělaj, sázěj* atd. U sloves *píti, bíti, krýti* a pod. byl původní tvar rozkazovacího způsobu stažen v *pí, bí, krý*.

8. Podstatně se v soustavě českých slovesných tvarů od dnešní češtiny odlišují jednoduché tvary pro vyjadřování minulého času, aoristu a imperfekta, jichž se užívalo vedle tvaru složeného (*nesl jsem*) s pův. významem perfekta. Aorist (*ved* n. *vedech* vedl jsem) vyjadřoval prostě děj minulý bez jakéhokoli zřetele k jinému ději minulému, děje v minulosti za sebou postupující. Imperfektum (*vediech*), tvořené zpravidla od sloves nedokonavých, vyjadřovalo minulý děj průvodní.

Tvary aoristu byly v staré češtině značně pestré, a to proto, že stará čeština ve svém slovanském základu měla tři nestejně produktivní typy tvoření aoristu (silný a dvojí slabý), z nichž jeden (slabý) zvítězil, ale nevytlačil zbytky ostatních typů. Je třeba rozeznávat i v češtině aorist silný, nemající zvláštní kmenotvornou příponu nebo zvláštní aoristový znak a koncovkami jen nepatrně se lišící od přítomného času, a aorist slabý (dvojího typu), mající aoristový znak *-ch-* nebo *-s-* a tím na první pohled patrný.

Tvary aoristu se tvořily od kmene minulého, t. j. od základu, který získáme, odtrhneme-li od přičestí minulého příponu *-l*: *ved-(l)*, *nes-*, *hřeb-*, *pek-*, *tisk-*, *tře-* (staročes. *třě-*), *kry-*, *minu-*, *rozumě-*, *trpě-*, *prosi-*, *vola-*, *sáze-* (staročes. *sázě-*), *tesa-*, *bra-*, *lá-*, *kupova-*.

Od kmene minulého zavřeného (končícího na souhlásku), tvořil se aorist silný:

jedn. č. <i>ved</i> ,	dvoj. č. <i>vedově</i> ,	množ.č. <i>vedom</i> ,
<i>vede</i> ,	<i>vedeta</i> ,	<i>vedete</i> ,
<i>vede</i> ,	<i>vedeta</i> ,	<i>vedu</i> .

Pozn.: Tvary 2. a 3. os. jedn. č. jsou u všech typů aoristu navzájem shodné. Také v imperfektu mají 2. a 3. os. jedn. č. stejnou podobu.

Podobně aor. *nes*, *nese* ... *nesu*, *pek*, *peče* ... *peku*, *tisk*, *tišče* ... *tisku* a pod.

Protože tento starobylý aorist má mnoho shod tvarových s přítomným časem, a tak se s ním mate, byl nahrazován mladším aoristen slabým (typu druhého):

jedn. č. <i>vedech</i> ,	dvoj. č. <i>vedechově</i> ,	množ. č. <i>vedechom</i>
<i>vede</i> ,	<i>vedesta</i> ,	<i>vedeste</i> ,
<i>vede</i> ,	<i>vedesta</i> ,	<i>vedechu</i> .

Podobně *nesech*, *tiščech* (tu podle infinitivu přitvořen také aorist *tisknuch*), *hřebech*, *pečech* a pod.

Od minulého kmene otevřeného (končícího na samohlásku) tvoří se jen aorist slabý prvního typu:

jedn. č. <i>bych</i> , <i>dach</i> ,	dvoj. č. <i>bychově</i> , <i>dachově</i> ,	množ. č. <i>bychom</i> , <i>dachom</i> ,
<i>by</i> , <i>da</i> ,	<i>bysta</i> , <i>dasta</i> ,	<i>byste</i> , <i>daste</i> ,
<i>by</i> , <i>da</i> ,	<i>bysta</i> , <i>dasta</i> ,	<i>bychu</i> , <i>dachu</i> .

Podobně *třečh*, *minuch* (analogické *tisknuch*), *rozuměch*, *trpěch*, *prosich*, *volach*, *sázěch*, *brach*, *lách*, *kupovach*.

V koncovkách *-ste*, *-sta* objevuje se často *-š-* místo *-s-* (*vedešta*, *vedešte*), a to míšením aoristových koncovek s koncovkami imperfekta.

Pro 2. a 3. os. jedn. č. existují jen tvary aoristu silného (*vede*, *tišče*, *děla*).

Imperfektum má v staré češtině rovněž značně pestré tvary. Tvary imperfekta jsou tvořeny někde od stejného kmene minulého jako aorist, jinde od kmene přítomného, u některých sloves se tvoří tvary imperfekta od obou kmenů.

Základní typy (vzory) slovesné mají pravidlem v imperfektu tyto tvary:

jedn. č. *vediech*, dvoj. č. *vediechově*, množ. č. *vediechom*,
vedieše, *vediešta*, *vediešte*,
vedieše, *vediešta*, *vediechu*.

Podobně: *nesiech* atd., *hřebiech*, *pečiech*, *žniech*, *třiech*, *kryjích*, *miniech*, *tiskniech*, *umiech* nebo *umějích*, *trpiech*, *prosiech*, *dělách* nebo *dělajích*, *sáziech*, *tesách*, *brách* nebo *beřiech*, *lajích*, *kupovách* atd.

Vedle přípon *-šta* a *-šte* objevují se také míšením s aoristem přípony *-sta* a *-ste*.

Tvary aoristu a imperfekta se koncem 14. století udržovaly už jen v psaném jazyce, mizely z řeči mluvené a vlivem mluvené řeči začaly ustupovat i v jazyce psaném. Byly nahrazovány opisnými tvary (t. zv. perfektem) složenými z minulého přítčestí a z tvaru pomocného slovesa býti. Perfektem se v staré češtině původně označoval výsledek minulého děje: *napsal jsem* mám napsáno.

9. Tvary přechodníků měla stará čeština tytéž jako čeština nová, jen tvar mužského rodu jedn. č. *nesa*, *dělaje* (pův. *dělajě*) byl i pro rod střední. Přechodníkových vazeb se však užívalo daleko hojněji; byly samostatnější (byly připojovány souřadící spojkou *a* nebo *i*: *plete se v to a neumějš*, *plete se do toho neznaje to*, t. j. aniž to zná, ačkoli tomu nerozumí) a měly volnější vztah k větné stavbě – některých tvarů se záhy užívalo bez příslušné shody, podmět přechodníku se nemusil shodovat s podmětem věty (*vidiech ve sně dievku krev ločúce* ‚viděl jsem ve snu dívku lokající krev, jak loká krev‘; tvar přechodníku *ločúce* nemá shody s tvarem *dievku*, podmět přechodníkové vazby ‚dívka‘ je jiný než podmět věty ‚já‘).

Po tvaroslovné stránce, jak již řečeno dříve, není při úpravě textu do jazyka vybraných ukázek zasahováno, pokud ovšem nejsou v rukopise, který byl vzat za základ, zřejmá nedorozumění nebo písařské chyby. Každá oprava takových míst je uvedena v ediční poznámce.

OBSAH VYSVĚTLIVEK JAZYKOVÝCH I VĚCNÝCH A EDIČNÍCH POZNÁMEK

Vysvětlení neznámých slov, t. j. poučení o lexikální stránce vybraných textů, vysvětlení tvarů, k jejichž porozumění je třeba speciálnějších znalostí historické mluvnice, a nezbytné poučení věcné najde čtenář ve věcných a jazykových vysvětlivkách, připojených hned za každou ukázkou.

Ediční poznámky mají zpravidla dvě části. V úvodu jsou uvedeny rukopisy, v nichž je památka dochována, a rukopis, který byl vzat za základ. Dále je udána potřebná základní literatura a podle potřeby jsou charakterisovány obecnější jazykové znaky rukopisu a způsob přepisu. – Vlastní textově kritické poznámky poučují jednak o provedených opravách v textu proti rukopisu, který byl vzat za základ, jednak o závažných různočteních z jiných rukopisů téže památky. Každá textově kritická poznámka je dvoudílná a oba díly jsou rozděleny hranatou závorkou. Před závorkou je podoba tištěného textu (pokud je tato podoba opřena o jiný rukopis než ten, který byl vzat za základ, je to vyznačeno zkratkou příslušného rukopisu; pokud jde o opravu provedenou v jiné edici nebo navrženou někým jiným než editorem, je uvedena zkratka jména toho, kdo opravu provedl nebo navrhl), za závorkou je to rukopisné čtení (nepřepsané, v původním pravopise), které bylo opraveno (po případě je udán důvod, proč bylo opraveno) nebo je uvedena (v přepise) důležitá věcná varianta jiného rukopisu. Poznámky k překladům z latiny mají jen první úvodní část. – Tyto poznámky ediční jsou až za celou skupinou památek a jsou sestavovány způsobem obvyklým v odborných edicích.

Citace textů biblických a jiných v jednoduchých případech jsou uváděny ve vysvětlivkách jazykových a věcných; v případech složitých, zejména jsou-li citace doprovázeny latinským textem a mají-li tudíž charakter jen odborný, bývají v poznámkách edičních.